

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

2021/3

MUNDARIJA

12.00.01 – DAVLAT VA HUQUQ
NAZARIYASI VA TARIXI. HUQUQIY
TA'LIMOTLAR TARIXI

- 6 **ISMOILOV BEKJON SALHOVICH**
Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarini
ta'minlashda xorijiy tajriba va milliy qonunchilikni
takomillashtirish istiqbollari

12.00.02 – KONSTITUTSIYAVIY
HUQUQ. MA'MURIY HUQUQ.
MOLIYA VA BOJXONA HUQUQI

- 17 **ЭРГАШЕВ ИКРОМ АБДУРАСУЛОВИЧ**
Солиқ интизомини бузганлик учун
молиявий жавобгарлик
- 24 **БАБАДЖАНОВ АТАБЕК
ДАВРОНБЕКОВИЧ**
Маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик
органлари шаклланишида сиёсий партиялар
иштирокининг конституциявий-ҳуқуқий асослари

12.00.03 – FUQAROLIK HUQUQI.
TADBIRKORLIK HUQUQI.
OILA HUQUQI.
XALQARO XUSUSIY HUQUQ

- 33 **БОЗАРОВ САРДОР
СОХИБЖОНОВИЧ**
Стратегии и перспективы развития
искусственного интеллекта в мире и Республике
Узбекистан: сравнительный анализ
- 46 **УСМОНОВА МУНИСХОН
ЙЎЛДОШ ҚИЗИ**
Фуқаролик муносабатларида жисмоний
шахс иштирокининг нормал ҳолатини
таъминловчи юридик мезонлар тавсифи
- 54 **БАБАКУЛОВ ЗАФАР
КУРБОННАЗАРОВИЧ**
Киберсквоттинг – товар белгиларини
ноқонуний ўзлаштиришда янги хавф (илмий
ва амалий таҳлил)

12.00.04 – FUQAROLIK
PROTSESSUAL HUQUQI.
XO'JALIK PROTSESSUAL HUQUQI.
HAKAMLIK JARAYONI VA
MEDIATSIYA

12.00.05 – MEHNAT HUQUQI.
IJTIMOIY TA'MINOT HUQUQI

12.00.08 – JINOYAT HUQUQI,
HUQUQBUZARLIKLARNING
OLDINI OLISH. KRIMINOLOGIYA.
JINOYAT-IJROIYA HUQUQI

67 **САИДМАВЛОНОВА ГУЛАСАЛХОН
САИДАКРАМХОН КИЗИ**

Перспективы применения зарубежного
опыта правового регулирования
инвестиционных отношений в Республике
Узбекистан

77 **ҚУТЛИМУРАТОВ ФАРХАД ҚАЛБАЕВИЧ**

Қайта ташкил этилаётган юридик шахс
кредиторлари ҳуқуқларини ҳимоя қилиш
механизмларининг умумий тавсифи

86 **ХУДОЙНАЗАРОВ ДАДАХОН АБАЗ ЎҒЛИ**

Низоларни судга қадар ҳал этиш усуллари:
миллий ва хорижий тажриба

93 **ХОЖАБЕКОВ МУФТУЛЛА
ЖОЛМУРЗА ЎҒЛИ**

МДХ мамлакатлари қонунчилиги мисолида
ўриндошлик асосида ишлашнинг қиёсий
таҳлили

103 **УРАЗАЛИЕВ МУРОД КОРАЕВИЧ**

Причины и условия преступлений,
связанных с наркоманией

112 **ТОШПУЛАТОВ АКРОМ ИКРОМОВИЧ**

Жиноят-ҳуқуқий принципларни тадқиқ
қилишда умумилмий методларнинг
қўлланилиши

121 **ДЖАЛИЛОВ ФУРКАТ ЗАКИРОВИЧ**

Давлат хизматчисининг қонунга ҳилоф
мулкый манфаатдорлиги билан боғлиқ
жиноятлар субъектига доир нормаларни
такомиллаштириш масалалари

- 127 **САГДУЛЛАЕВ ФАТХУЛЛА ШУКРУЛЛАЕВИЧ**
Ҳокимият ёки мансаб ваколати доирасидан
четга чиқиш учун жавобгарлик белгиловчи
жиноят қонунчилиги нормаларининг
ривожланиши тенденциялари
-

12.00.09 – JINOYAT PROTSESSI.
KRIMINALISTIKA,
TEZKOR-QIDIRUV HUQUQ VA
SUD EKSPERTIZASI

- 135 **ТАШЕВ АЗИЗБЕК ИБРАГИМОВИЧ**
Понятие и значение института отведения
несовершеннолетних от системы правосудия
-

13.00.02 – TA'LIM VA TARBIYA
NAZARIYASI VA METODIKASI
(SOHALAR BO'YICHA)

- 143 **JUMANIYOZOVA NURIYA AHMEDOVNA**
Tilshunoslikda yuridik diskurs o'rganilishi:
maqsad va vazifalari
-

UDC: 343(042)(575.1)
ORCID: 0000-0002-3029-2767

ЖИНОЯТ-ҲУҚУҚИЙ ПРИНЦИПЛАРНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШДА УМУМИЛМИЙ МЕТОДЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Тошпулатов Акром Икромович,
Тошкент давлат юридик университети
мустақил изланувчиси, юридик фанлар номзоди,
e-mail: a.toshpulatov@tsul.uz

Аннотация. Мақолада жиноят-ҳуқуқий принципларни тадқиқ қилишда умумилмий методлардан фойдаланиш масалалари ёритилган. Жумладан, индукция, гипотетик-дедукция ва абдукция методларидан фойдаланган ҳолда жиноят-ҳуқуқий принципларни тадқиқ этишга оид мулоҳазалар билдирилган. Муаллиф томонидан жиноят-ҳуқуқи соҳасида тадқиқотлар олиб боришда умумилмий методлардан кенгроқ фойдаланиш, тадқиқотларнинг методологик асосларини кучайтириш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: тадқиқот, принцип, индукция, гипотеза, дедукция, гипотетик-дедукция, абдукция.

ПРИМЕНЕНИЕ ОБЩЕНАУЧНЫХ МЕТОДОВ ПРИ ИССЛЕДОВАНИИ УГОЛОВНО-ПРАВОВЫХ ПРИНЦИПОВ

Тошпулатов Акром Икромович,
кандидат юридических наук, самостоятельный соискатель
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы использования общих методов исследования при изучении принципов уголовного права. В частности, были высказаны мнения по изучению принципов уголовного права с использованием методов индукции, гипотетической дедукции и абдукции. Автором разработаны предложения и рекомендации по более широкому использованию общих методов исследования в области изучения вопросов уголовного права, укреплению методологической базы исследования.

Ключевые слова: исследование, принцип, индукция, гипотеза, дедукция, гипотетическая дедукция, абдукция.

QUESTIONS OF THE APPLICATION OF GENERAL METHODS OF RESEARCH OF THE PRINCIPLES OF CRIMINAL LAW

Toshpulatov Akrom Ikromovich,
Independent researcher of Tashkent state university of law,
Candidate of law

Abstract. The article examines the issues of using general methods for studying the principles of criminal law. In particular, opinions are expressed on the study of the principles of criminal law using

the methods of induction, hypothetical deduction and abduction. The author has developed proposals and recommendations for the wider use of general research methods in the field of criminal law, strengthening the methodological basis of the research.

Keywords: research, principle, induction, hypothesis, deduction, hypothetical deduction, abduction.

Кириш

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 майдаги ПҚ-3723-сонли қарори билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикасининг Жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилигини такомиллаштириш концепцияси мамлакатимиз жиноят қонунини такомиллаштиришда муҳим асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Ушбу концепцияда турлича шарҳлаш ёки коррупция ҳолатлари содир этилишига йўл қўядиган ёхуд ижтимоий хавфлилик даражаси ва характери жиноят қонунчилиги принципларига мос келмайдиган қилмишлар учун жавобгарлик белгиланишига йўл қўядиган нормаларни чиқариб ташлаш, Жиноят кодексидаги фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари, жамият ва давлат манфаатларини самарали ҳимоя қилишга тўсқинлик қиладиган ҳуқуқий бўшлиқлар, қарама-қаршилиқлар ва “оқ доғлар”ни бартараф этиш, унда қўлланиладиган атама ва тушунчаларни уларнинг мазмунига аниқ таъриф бериш ва ягона шаклда қўллаш орқали такомиллаштириш каби вазифалар белгиланган.

Ушбу вазифаларни амалга ошириш, аввало, жиноят ҳуқуқига оид амалга ошириладиган тадқиқотлар самардорлигини ошириш билан чамбарчас боғлиқ масала ҳисобланади.

Албатта, бугунги кунда мамлакатимизда ҳуқуқнинг турли соҳалари бўйича илмий тадқиқотлар олиб бориш кўлами кенгайиб бормоқда. Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимининг сифати ва самардорлигини тубдан ошириш, олий ўқув юртидан кейинги таълим соҳасини янада такомиллаштириш, ил-

мий-тадқиқот фаолиятида ёшларнинг интеллектуал салоҳиятини ҳар томонлама намоён этиш имкониятларини кенгайтириш натижасида охириги уч йилда юридик ихтисосликлар бўйича жами 107 та, шундан фалсафа доктори (PhD) бўйича – 54 та, фан доктори (DSc) бўйича – 53 та ҳимоя қилинган [1].

Шу билан биргаликда, амалга ошириладиган тадқиқотлар таҳлили умумилмий методологик асосларни кучайтиришга алоҳида эътибор қаратиш зарурлигини кўрсатмоқда.

Ҳар қандай илмий тадқиқот илмий билишнинг методларини қўллаш орқали амалга оширилади. Илмий билиш методлари орасида умумилмий методлар ўзига хос аҳамиятга эга. Ушбу методлар универсал бўлиб, ҳар қандай фан соҳаси бўйича тадқиқотларни амалга оширишда қўлланилиши мумкин. Ўз навбатида, умумилмий методлар ҳам бир неча турларга бўлинади;

- умуммантикий методлар (анализ ва синтез, индукция ва дедукция, умумлаштириш, қиёслаш, абстракция);

- эмпирик тадқиқот методлари (кузатиш, эксперимент, тасвирлаш, ўлчаш, таққослаш);

- назарий тадқиқот усуллари (идеаллаштириш, аксиоматик, гипотетик-дедуктив);

- илмий билимларни тизимлаштириш методлари (типларга ажратиш, классификация) [2].

Ҳуқуқ соҳасидаги тадқиқотларда умумилмий методларга етарли эътибор қаратмаслик, фақат маълум бир ҳуқуқ соҳаси доирасида методлар билан чекланиб қолиш олиб бориладиган тадқиқотларнинг

назарий асослари етарлича ривожланмай қолишига олиб келиши мумкин. Бундай ҳолатлар жиноят ҳуқуқи бўйича олиб борилаётган тадқиқотларга нисбатан ҳам тааллуқлидир. Бундан ташқари, олиб борилаётган тадқиқотлар кўпроқ жиноят ҳуқуқининг маълум бир институтларини тадқиқ қилишга қаратилган бўлиб, жиноят ҳуқуқи соҳасининг мазмуни, моҳиятини белгилаб берувчи принциплар масаласи тадқиқотчилар эътиборидан биров четда қолиб кетаётганлигини кузатишимиз мумкин.

У. Холиқулов тўғри таъкидлаганидек, жиноят ҳуқуқи жамиятни позитив тартибга солиш ҳолатига боғлиқ бўлиб, давлат бошқарувининг сўнгги воситаси ҳисобланади ва ижтимоий муаммоларни тубдан ҳал қилишга қодир эмас. Биринчи навбатда, бу жиноят қонунчилигининг тармоқлараро алоқаларини тадқиқ қилишга тегишли. Мазкур мулоҳазалар, жиноят ҳуқуқини яхлит объект сифатида сақлаш истиқболларини баҳолаш учун уни тартибга солиш имкониятлари, мазмуни ва тузилишидаги ўзгаришлар сабабларини ўрганиш мақсадида, жиноят ҳуқуқини бошқа, жумладан, илгари алоҳида тарзда ўрганилмаган детерминантлар билан максимал алоқаларини излаш ва инobatга олишга туртки беради [3].

Мазкур мақолада жиноят ҳуқуқи принципларини тадқиқ қилишда индукция, гипотетик-дедукция ва абдукция методларидан фойдаланиш зарурлигини асослаб беришга ҳаракат қилинди.

Материал ва методлар

Мақолани ёзишда тизимли таҳлил, мантикий мушоҳада, қиёсий таҳлил, мақолаларни шарҳлаш методларидан фойдаланилди.

Гипотезалар

Ҳуқуқ соҳасидаги тадқиқотларни амалга ошириш, шу жумладан, жиноят ҳуқуқий принципларни тадқиқ қилишда ҳам биринчи навбатда унинг методологик база-

сини ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этади.

А. Шептулиннинг фикрича, метод қанчалик кучли ишланган бўлса, тадқиқотчининг тадқиқот объектини шунчалик кучли англашига, ўз навбатида, илгари эътибор қаратилмаган жиҳатларни очишга, назариянинг янада ривожланишига туртки бўлади [4].

Методнинг вазифаси – билиш жараёнини, у ёки бу объектни амалий ўзгартиришни ташкил қилиш ва бошқаришдир. Шунинг учун метод маълум қонунлар, усуллар, билиш ва ҳаракат нормаларини ўз ичига олади [5].

Билишнинг илмий методлари қанчалик тўғри бўлса, тадқиқот олдига қўйилган вазифа шунчалик самарали ечим топади.

Инсон ва жамиятни билимсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Инсон билими орқали инсонийлигини намоён қила олади. Бу ҳақда Аристотель: “Киши билимлари туфайли ўзининг асосий инсонлик моҳиятини амалга оширади ва бу унинг барча энг элементар хатти-ҳаракатларидаёқ намоён бўлиб туради”, – деб таърифлаган эди [6]. Жамият ва инсоннинг шаклланиши, ривожланиши билим туфайлидир.

Билимнинг муҳим шакли бўлган илмий билим моҳиятини англаш учун, аввало, билим тушунчасини англаб олмоқ муҳим. Зотан, ахборот, илм, билим, эътиқод тушунчаларининг муносабати масаласида турли, ҳатто ўзаро зид қарашлар ҳам мавжуд. Айримларнинг фикрича, билим ва ахборот бир мазмундаги тушунчалардир, чунки ҳар қандай ахборот маълум билимни ифодалайди. Шунинг учун улар “ахборотлашган жамият” ва “билим жамияти” тушунчаларини бир маънода, бир мазмунда қўллайдилар. Бундан ахборот билимнинг мавжудлик ва тарқатиш усулларида бири деб хулоса чиқариш мумкин. Агар ахборот маълум асосларга эга бўлса ва қандайдир мантиққа, ишончга кўра қабул қилинса,

билим деб аталиши мумкин.

Мамлакатимизда жиноят-хукукий принципларни комплекс тадқиқ қилишда илмий билишнинг индуктив, гипотетик-дедуктив ва абдуктив методларидан кенгроқ фойдаланиш зарурати мавжуд. Кўрсатиб ўтилган методлар орқали жиноят-хукукий принциплар моҳиятини янада кенгроқ очиб бериш, назарий хулосаларни янада такомиллаштириш мумкин.

Тадқиқот натижалари

Индуктив метод

Жиноят хукуқи принципларини тадқиқ қилишда билишнинг индуктив методига мурожаат қилиш кўп учрайди. Индукция (лот. *inductio* – тўғрилаш, тартибга келтириш) (мантиқда) – айрим фикрлардан умумий хулосалар чиқаришда ва мантикий тадқиқотларда қўлланиладиган муҳокама усули. Хусусийликни ўрганиб, умумийлик билиб олинади. Умумийлик предмет ва ҳодисалар билан узвий алоқада бўлади. Умумийликнинг энг муҳим томонларидан бири индуктив хулоса чиқаришдир. Индукция билимларнинг ташкил топишида, қонуниятларни очишда, тушунчаларни майдонга чиқариш жараёнида, гипотезани олға суришда фан учун муҳим аҳамиятга эга.

Жиноят хукуқи принципларини тадқиқ қилишда индуктив методнинг аҳамияти олинган натижаларнинг ишончлилиги юқорилигида ифодаланади. Мамлакатимиз жиноят қонунчилиги тўлиқ кодификация қилинганлиги (гарчи бланкет нормалар мавжуд бўлсада) барча эмпирик бирликлар, яъни жиноят хукуқи нормаларини тўлиқ таҳлил қилиш ва хулоса чиқариш имконини беради. Бу эса бошқа фанлардан фарқли ўлароқ умумий хулосанинг ишонччилигини оширади, чунки фалсафа ёки табиий фанларда эмпирик фактларнинг ноаниқлиги ёки чексизлиги, эмпирик фактларни тўлиқ таҳлил қилиш имконини бермайди ва ўз навбатида, чиқарилган хулосаларнинг тўлиқ бўлмаслигига олиб ке-

лади. Собиқ советлар ҳукмронлиги даврида хукуқшунослар томонидан хукуқ принциплари мазмунини ўрганишда индуктив методга жиддий эътибор қаратилган эди [7].

Шу билан биргаликда, айрим олимлар хукуқ принципларини тадқиқ қилишда индукция методи ҳар доим ҳам қўйилган натижани бермайди деб ҳисоблайди. Жумладан, А. Сумачев фикрича, “жиноят-хукукий принципларни тадқиқ қилишда индукциянинг заиф томонлари ҳам мавжуд. Бу метод жиноят-хукукий принципларни шакллантиришда эмпирик фактларнинг айнан қайси жиҳатларини эътиборга олиш, қайси жиҳатларига эътибор қаратмасликни аниқлаб бера олмайди. Бу эса индуктив хулоса чиқариш учун эмпирик фактларнинг жуда кўплигидан баъзан хукуқ принципи деб аташ мумкин бўлмаган қоидаларни ҳам принциплар қаторига қўшишга олиб келиши мумкин. Хукукий адабиётларда жиноят-хукукий принциплар бўла олмайдиган қоидаларни ҳам принцип сифатида (масалан, “диспозитивлик”, “айбилик презумпцияси”, “объектив айблов”) кўрсатилиши ҳоллари учрамоқда [8]. Шунингдек, билишнинг замонавий назариясида индукция қонуниятларни акс эттирадиган умумий хулосалар чиқаришга олиб келмайди деган қарашлар ҳам мавжуд [9].

Шу сабабдан ҳам жиноят-хукукий принциплар моҳиятини англашда индуктив методга таянишнинг ўзи етарли эмас. Индуктив методдан фойдаланиш учун, аввало, хукукий нормалар орасидан қидириш керак бўлган қандай эмпирик фактларга таяниш ҳақида олдиндан аниқ тасаввурга эга бўлиш керак.

Бунда индукцияга гипотетик-дедуктив метод ёрдамга келади.

Гипотетик-дедуктив метод уч босқичдан иборат бўлиб, биринчидан гипотезалар илгари сурилади, иккинчидан улардан дедуктив хулоса чиқарилади, учинчидан

хулосалар далиллар билан солиштирилади. Агар гипотезалар далилларга мос келмаса улар инкор қилинади.

Гипотеза – ўрганилаётган ҳодисанинг сабаблари ва хусусиятларини тушунтирадиган асосли тахмин тарзидаги билим шаклидир.

Гипотезани, авваламбор, билимларнинг мавжуд бўлиш шакли сифатида олиб қараш зарур. Чин, ишончли билимлар ҳосил бўлгунга қадар қўйилган муаммолар, масалалар ҳақидаги фикр-мулоҳазалар кузатиш, эксперимент натижаларини таҳлил қилиш ва умумлаштиришга асосланган бўлиб, улар турли хил тахминлар, фаразлар шаклида қурилади ва мавжуд бўлади.

Илмий билиш назариясига кўра эмпирик фактни кўрсатишнинг ўзида қисман дедукция бўлади, чунки бирор нарсани оддий кузатишнинг ўзи қандайдир тажрибага суянган бўлади, яъни бирор фактни тушунчалар тизимига киритмасдан туриб уни илмий идрок этиб бўлмайди. Бошқача қилиб айтганда, фактларни индуктив тизимлаштириш назариянинг ўзига хос дедуктив тизимлаштирилишини назарда тутати [10].

Ҳуқуқий принципларни тадқиқ қилишда гипотетик-индуктив метод қуйидаги тарзда қўлланилади. Дастлаб жиноят-ҳуқуқий тизим ташқарисида (масалан, халқаро ҳуқуқ, ҳуқуқ назарияси) ёки унинг ичида (ушбу ғоянинг жиноят ҳуқуқига тегишли эканлигини текшириш зарур бўлганида) қандайдир умумий ҳолат – ҳуқуқий ғоя мавжуд бўлади. Бу босқичда ушбу ғоя амалга ошириладиган ташувчи (норма, қоида) мавжудлиги ҳақида маълумот бўлмайди. Шунинг учун дедуктив методда ўрганилаётган ҳолат (жиноят ҳуқуқи нормаси, уни қўллаш қоидаси) ҳар қандай дастлабки ҳукмга (фаразга) мос келиши керак деган хулосага олиб чиқилади. Шундай қилиб, ҳуқуқий нормалар ва бошқа қоидалар орасида боғлиқликни эмпирик қидириш амалга оширилганда, ушбу қоидалар

ўртасида қандайдир ўзига хос боғлиқлик мавжудлиги қидирув субъекти томонидан олдиндан назарда тутилган бўлади. Бунда ҳуқуқ нормалари ва уларни қўллаш қоидаларини саралаб олиш орқали ҳуқуқий ғояларни амалга оширилганлигига оид тасдиқни қидирамиз. Бошқача айтганда фактларни индуктив тизимлаштириш назарияни ўзига хос тизимлаштиришни назарда тутати.

Мантиқ нуқтаи назаридан индукция ва дедукцияни қуйидагича ифодалаш мумкин – дедукциясиз индукция мавжуд бўлмайди. Аммо ушбу ҳолатнинг акси бўлган – индукциясиз дедукция бўлмайди деган қоида ҳар доим ҳам яққол намоён бўлмайди. Амалда дедуктив мантиқ индукцияга мурожаат қилмасдан ҳам мавжуд бўлади. Бу эса умумий ҳуқуқий ғояларни билмасдан туриб ҳуқуқ тизимидаги эмпирик фактларни саралаб олиш мумкин эмаслигини кўрсатади.

Ҳуқуқий адабиётларда юқорида кўрсатиб ўтилган методларга ҳар доим ҳам риоя қилинмаслиги сабабли олимлар ўртасида ҳуқуқий принциплар тизимини шакллантиришда умумҳуқуқий ва соҳавий принципларни ўзаро боғлиқлиги масаласида ягона фикрга келинмаётганлигини кўриш мумкин.

Бир гуруҳ ҳуқуқшунослар соҳавий принципларнинг вужудга келиши умумҳуқуқий принципларнинг ҳуқуқий тартибга солишнинг аниқ предмети ва методига нисбатан қўллаш натижасида келиб чиққан деб ҳисоблашади. Уларнинг фикрича, соҳавий принциплар алоҳида “соф шаклда” мавжуд бўлмайди [11]. Бошқа олимлар эса бунинг аксини таъкидлашади. Масалан, В.В. Мальцевнинг фикрича, ижтимоий ҳаётнинг аниқ бир соҳасини тартибга соладиган соҳавий принциплар асосида умумҳуқуқий принциплар вужудга келади ва ундан кейин назарияда умумҳуқуқий ва соҳавий принциплар ажратилади. Ўз навбатида, муаллиф жиноят-ҳуқуқий

принциплар умумхуқуқий принциплардан келиб чиқмайди, балки улар ичида мавжуд бўлади деб ҳисоблайди [12].

Мақолада таҳлил қилинган методлардан келиб чиққан ҳолда юқорида кўрсатиб ўтилган икки хил қараш ҳам мавжуд бўлиш ҳуқуқига эгаллигини қуйидаги ҳолат билан асослаш мумкин: ҳуқуқий принциплар тизими мавжуд умумхуқуқий принципларнинг ҳуқуқнинг аниқ бир соҳасига нисбатан қўлланиши (умумийдан хусусийга) туфайли ҳамда соҳавий принципларни умумлаштириш ва умумхуқуқий принципларни шакллантириш (хусусийдан умумийга) орқали вужудга келади.

Тизимлар назариясига кўра, тизимнинг ҳар бир элементи, ўз навбатида, алоҳида тизим сифатида (агар у ўзида бошқа унчалик мураккаб бўлмаган элементларни бирлаштирса) кўрилиши мумкин [13]. Бундай тизимларнинг ўзаро мувофиқлигини катта тизимнинг кичик тизимга нисбатан субординация нуқтаи назаридан белгилаши бўйича бир томонлама қараш керак эмас. Шу муносабат билан ҳуқуқий принциплар тизими катта тизим (умумхуқуқий принциплар) ва кичик тизим (соҳалар бўйича принциплар)ларнинг ўзаро таъсири натижасида шаклланишини алоҳида таъкидлаш лозим.

Шундай қилиб, ҳуқуқий тизим мате­риясини унда ҳуқуқий принцип мавжудлиги борлиги нуқтаи назаридан тадқиқ қилишда ҳуқуқий нормалар ва қоидаларни эмпирик танлаб олишдан олдин ҳуқуқ учун принципиал аҳамият касб этадиган рационал асосланган гипотеза (фараз)ни илгари суриш керак.

Шу билан биргаликда, гипотетик-дедуктив метод ҳам худди индуктив метод сингари заиф жиҳатлардан холи эмаслигини таъкидлаш лозим. Унинг заифлиги аввалдан мавжуд, тайёр гипотеза (фараз)лар билан ишлашида бўлиб, у янги гипотезалар вужудга келишини истисно қилади, бу эса ўз навбатида, илмий билимнинг ҳам

бойишига салбий таъсир қилади.

Гипотетик-дедуктив методни статик принциплар (жиноят қонунида акс эттирилган умумий принциплар)ни тадқиқ қилишда қўллаш мумкин. Чунки мамлакатимиз жиноят қонунидаги принциплар со­биқ Иттифоқ давридаги қонунчилик ҳамда ривожланган ғарб давлатлари қонунчили­ги таъсирида шаклланган. Шунинг учун ушбу принципларни тадқиқ қилишда, со­биқ Иттифоқ қонунчилиги ҳамда ғарб дав­латларининг ғоялари гипотеза сифатида юзага келади ҳамда уларни мамлакатимиз жиноят қонунчилигига қўллаш нуқтаи назарида индуктив текширилади. Бундай ҳолатда мавжуд гипотезалардан ташқари янги гипотезаларни ишлаб чиқиш ривож­ланмасдан қолиши (фақат мавжуд хори­жий гипотезаларнинг мамлакат ҳуқуқ ти­зимига нисбатан қўллаш билан чекланиб қолиш) мумкин.

Бу эса, ўз навбатида, жиноят-ҳуқуқий принципларнинг динамик компонентлари назарияси ривожланмай қолишига олиб келиши мумкин.

Бундай ҳолда жиноят-ҳуқуқий прин­ципларни билишнинг янги методларига мурожаат қилиш зарурати туғилади.

Абдуктив метод

XIX аср охирларида АҚШлик олим Чарльз С. Пирс индуктив ва гипотетик-дедуктив методларга муқобил сифатида би­лишнинг абдукция методини (лот. *abductio* – чалғитиш) илгари сурди [14].

Абдукция методи фикр юритиш орқа­ли эмпирик фактлардан уларни тушун­тирувчи гипотезага юксалишни назарда тутди. Бундай фикр юритиш турмушда ва амалиётда кўп учрайди. Ҳар бир инсон тушунтириш йўллари­ни излашда беихти­ёр абдукцияга мурожаат этади. Масалан, врач касаллик аломатларига қараб, унинг сабабини, ҳуқуқни муҳофаза қилиш ор­ганлари ходимлари эса жиноят изларига қараб жиноятчини қидиради. Худди шу­нингдек, олим ҳам содир бўлаётган ҳоди-

сани тушунтиришда абдукция методидан фойдаланади. Мазкур атама индукция ва дедукция сингари машхур, кенг эътироф этилган бўлмаса ҳам, у янги ҳамда самарали методологик стратегияни ишлаб чиқишда муҳим роль ўйнайди.

Чарльз С. Пирснинг фикрича, фанда кўп янгиликлар айнан ушбу метод орқали амалга оширилади. Замонавий талқинда ушбу метод қуйидагича ифодаланади: аниқланган фактлар баҳоланади ва синчиклаб таҳлил қилинади, олинган натижалар асосида мавжуд гипотезалар орасида фактларни асослаб берадиган энг маъқуллари танлаб олинади. Бунда фактларни муқобил гипотезалардан кўра максимал даражада ҳақиқатга яқин тушунтириб бера оладиган гипотеза энг маъқул гипотеза сифатида танланади. Бундай ҳолатда баҳолаш мезони сифатида бошқаларга нисбатан гипотезани асослаб берадиган фактларнинг кўплиги, муҳимроқ фактларнинг мавжудлиги, гипотезанинг соддалиги каби ҳолатлар ҳисобга олинади [15].

Абдукциянинг гипотетик-дедуктив ва индуктив методларга ўхшаш томонлари кўп. Абдукциянинг дедукцияга ўхшашлиги уларнинг иккаласида ҳам олдиндан асос сифатида олинган гипотезанинг мавжудлигидир. Аммо гипотетик-дедуктив методда фикрлар жараёни олдиндан белгиланган гипотезага асосланади, абдукцияда эса маълум бир гипотезани танлашни белгилловчи фактларни таҳлил қилишдан бошланади. Г.И. Рузавиннинг таъкидлашича, индуктив хулоса кўпроқ абдукцияга ўхшайди, чунки иккаласи ҳам хусусий фактларни кўриб чиқишдан бошланиб, хусусийдан умумийга қараб ривожланади [16].

Илмий билишнинг абдукция методи мавжуд фактларни тушунтириш учун илмий фаразларни қидиришнинг самарали усули ҳисобланади. Фикримизча, жиноят ҳуқуқи принципларини тадқиқ қилиш юқорида кўрсатиб ўтилган учта метод-

дан фойдаланган ҳолда амалга оширилиши керак, чунки ушбу методлар ҳар бири ўз мақсадига эга бўлиб, улар бир-бирини тўлдирган ҳолда тадқиқот натижаларининг ишончлилигини оширишга хизмат қилади. Чарльз С. Пирс таъкидлаганидек, “дедукция нимадир бўлиши кераклигини исботлайди, индукция эса нимадир ҳақиқатда мавжудлигини кўрсатади, абдукция эса шунчаки нимадир бўлиши мумкин деган эҳтимолни кўрсатади” [16].

Масалан, жиноятларни квалификация қилиш принципларини тадқиқ қилишда, аввало, тергов ва суд амалиётида жиноятларни квалификация қилиш бўйича тўпланган эмпирик материал таҳлил қилинади. Бундай таҳлил натижасида Ўзбекистон Республикаси Олий судининг жиноятларни квалификация қилишда жиноят қонуни тегишли моддасининг барча таркибий белгилари, қисмлари ва бандларини аниқ кўрсатишга оид талаблари мавжудлиги аниқланади. Бу ерда эҳтимоли энг юқори бўлган гипотеза сифатида квалификация қилишнинг аниқлиги ҳақидаги талаб ҳисобланади. Шундай қилиб абдукция ёрдамида ҳақиқатга энг яқин бўлган гипотеза, яъни жиноят-ҳуқуқий қилмишни квалификация қилишда аниқлик принципи белгилаб олинади.

Аммо бу билан жиноят ҳуқуқий принциплар бўйича янги билимларни олиш жараёни тугамайди. Бу жараённинг давоми сифатида иерархия бўйича юқорироқ турган гипотезани таҳлил қилиб, жиноят-ҳуқуқий қилмишни квалификация қилишда аниқлик принципи жиноят ҳуқуқининг қайси статик принципларига мос келишини аниқлаш талаб этилади. Бунда таҳлил натижасида жиноят-ҳуқуқий қилмишни квалификация қилишда аниқлик принципи кўпроқ қонунийлик принципига мос келиши аниқланади. Шундай қилиб, “жиноят-ҳуқуқий квалификация қилишда қонунийлик принципи квалификация

қилишнинг аниқлиги принципи орқали амалга оширилади” ҳамда “квалификациянинг аниқлиги принципи жиноят-ҳуқуқий принципларни квалификация қилишда мавжуд бўлади” деган дедукцион гипотеза индукция ёрдамида аниқлаштириб олинади.

Динамик жиноят-ҳуқуқий принципларни тадқиқ қилишда муаллифлар, одатда, фақат индукция методига асосланишлари мазкур принципларнинг иерархия бўйича юқори турган, яъни статик принципларга боғламасдан, улар алоҳида мавжуд бўлади деган хулосаларга олиб келиши мумкин. Аммо динамик принциплар ҳар доим жиноят-ҳуқуқининг асосини белгилайдиган статик принципларга боғлиқ ҳолда мавжуд бўлиши керак.

Хулосалар

Жиноят-ҳуқуқий принципларни у ёки бу тарзда таҳлил қилишга оид тадқиқотларда фақат индукция методидан фой-

даланилганлигини кўришимиз мумкин. Индукция методининг натижанинг аниқ бўлишидаги ролини камситмаган ҳолда, фақат ушбу метод билан чекланиб қолиш мантиқий натижа олишда эмпирик материалларнинг айнан қандай хусусиятларига эътибор қаратиш кераклиги бўйича хулосалар тақдим эта олмайди. Индукция фақат мавжуд гипотезалар – ҳуқуқий ғояларни тасдиқлаш учун хизмат қилади. Гипотетик-дедукция методининг ҳам камчиликлари мавжуд бўлиб, у фақат тайёр гипотезалар билан ишлаганлиги учун янги ҳуқуқий ғоялар, гипотезаларни аниқлаш имконини бермайди. Фикримизча, жиноят-ҳуқуқий принциплар бўйича янги билимларни аниқлашда абдукция методи кўпроқ натижа беради, чунки ушбу методда барча эмпирик материаллар таҳлил қилинади ва тадқиқ қилинаётган ҳодисани кўпроқ асослаб берадиган гипотезалар аниқланади.

REFERENCES

1. Yuridik fan va huquqni qo'llash amaliyotining dolzarb muammolari. Ilmiy-amaliy konfrensiya materiallari. I jild. Mas'ul muharrir y.f.d., prof. M.M. Mamasiddiqov [Current issues in legal science and law enforcement practice. Proceedings of the scientific-practical conference. I skin. Responsible editor y.f.d., prof. M.M. Mamasiddikov]. Tashkent, Lesson press, 2020, p. 221.
2. Kraevskiy V.V. Metodologiya nauchnogo issledovaniya. Posobie dlja studentov i aspirantov gumanitarnuh universitetov [Research methodology. A handbook for undergraduate and graduate students of liberal arts universities]. Saint Petersburg, GUP, 2001, p. 44.
3. Xoliqulov U.Sh. Demokratik islohotlarni chuqurlashtirish sharoitida O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonunchiligini takomillashtirishning nazariy asoslari. Yuridik fanlar doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati [Theoretical basis for improving the criminal legislation of the Republic of Uzbekistan in the context of deepening democratic reforms. Abstract of the dissertation of Doctor of Law (DSc)]. Tashkent, 2019.
4. Saifnazarov I., Muxtarov A., Boboev A. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi. O'quv-uslubiy qo'llanma [Research methodology. Textbook]. Tashkent, TSUL, 2014, p. 132.
5. Sheptulin, A. P. Dialekticheskij metod poznaniya [Dialectical method of cognition]. Moscow, State Publishing House of Political Literature, 1983, p. 320.
6. Aristotel. Metafizika. Moscow, 1980, p. 65.
7. Alekseev S. S. Obshaja teorija socialisticheskogo prava [General theory of socialist law]. Issue 1, Svyerdlovsk, 1963, p. 151.

8. Sumachev A.V. Netradicionnye principy ugovnogo prava. Ugolovnoe pravo na rubezhe tysjacheletij: materialy regional'noj nauchno-prakticheskoy konferencii. Tjumen', 5 nojabrja 2004 goda [Non-traditional principles of criminal law. Criminal law at the turn of the millennium: materials of the regional scientific and practical conference]. Tyumen, November 5, 2004. Tyumen, Tyumen Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, pp. 4-6.
9. Filosofija i metodologija nauki. Ucheb. posobie. Pod red. V.I. Kupsova [Philosophy and methodology of science. Textbook. Ed. V.I. Kupsova]. Moscow, 1996, p. 180.
10. Dialektika nauchnogo poznanija. Ocherk dialekticheskoy logiki [Dialectics of scientific knowledge. An outline of dialectical logic]. Moscow, 1978, p. 282.
11. Frolov S.E. Principy prava (voprosy teorii i metodologii). Dis. kand. jurid. nauk [Principles of law (questions of theory and methodology). Dissertation of the candidate of legal sciences]. Nizhny Novgorod, 2001, 168 p.
12. Malsev V.V. Principy ugovnogo prava [Principles of criminal law]. Volgograd, 2001, p. 99.
13. Alekseev P.V., Panin A.V. Filosofija. Uchebnik [Philosophy. Textbook]. Moscow, 2000, p. 463.
14. Krysin L.P. Tolkovyj slovar' inozazychnyh slov [Explanatory dictionary 'of foreign words]. Moscow, 1998, p. 23.
15. Ruzavin G. I. Filosofija nauki. Uchebnoe posobie [Philosophy of Science. Tutorial]. Moscow, 2008, pp. 320-334.
16. Teorija gosudarstva i prava. Otv. red. N.G. Aleksandrov [Theory of Government and Rights. Resp. ed. N.G. Alexandrov]. Moscow, 1974, p. 378.
17. Vvedenie v filosofiju. Uchebnik dlja vuzov. V 2-h chastjah [Introduction to philosophy. Textbook for universities. In 2 parts]. Part 2, Moscow, 1990, p. 396.